

Seljačka obitelj u Hrvatskoj 1918-1960. Metoda usmene povijesti (oral history)

Suzana Leček

Autorica upozorava na vrijednosti metode usmene povijesti u istraživanju 20. stoljeća, posebice za povijest nižih društvenih slojeva. Istraživanje seljačkih obitelji u Hrvatskoj upozorilo je na visoku zastupljenost složenih obitelji i njihov dinamičan karakter, te na promjene u regulaciji broja djece, načela nasljeđivanja, te dugo zadržavanje tradicionalnih odnosa poštivanja autoriteta.

1. Jedan je od ciljeva ovoga rada skrenuti pozornost na metodu na čije je postojanje i vrijednosti za povjesničare višekratno upozoravano i u našoj historiografskoj literaturi: usmenu povijest, poznatu i pod engleskim nazivom *oral history*.¹ Ako na pitanje čime se bavimo odgovor glasi sakupljanjem životnih priča starih ljudi, kod nas će uobičajena reakcija glasiti “Pa to je etnologija/sociologija”. U obranu ove metode ispisano je dovoljno stranica u stranoj literaturi, pa su i ove teoretske rasprave već odavno prešle na područje metodoloških problema, ocijenjujući kako je samo postojanje i korištenje metode potpuno prihvaćeno.² Ako još uvijek postoji sumnja da li smo ipak na tuđem terenu i s kojim pravom, spomenula bih samo kako ni u našoj sredini ne izaziva čuđenje ukoliko povjesničar intervjuira poznatu osobu ili “obične” ljude, svjedoke izuzetnih političkih zbivanja u nedavnoj prošlosti (npr. nedavni interes za sudionike Bleiburga i Križnog puta, koji je vodilo samo Ministarstvo obrane). Interview je tako u očima većine još uvijek metoda za kojom povjesničar posize ukoliko se nalazi na sigurnom području tradicionalnih tema o “velikim” pojedincima i “izuzetnim” događanjima. Problemi nastaju kada se njome pokušava istražiti svakodnevica “običnog”, “malog” čovjeka.³ A ipak, u povijest čovječanstva utkano je nesrazmjerno više sudbina i života “malih” ljudi i naizgled nevažnih događaja. Te pojedinačne priče o teškom ili lagodnom djetinjstvu, radu, vjeri, obitelji i prijateljima, o onom malom svijetu jednako anonimnih pojedinaca, u kojem se netko kretao, govore tek o njegovom/njenom životu. Pa, makar se taj činio posebno zanimljiv, možda neobičan ili čak izuzetan, ispričan sa natprosječnim umijećem pričanja, ili iskazivanja osjećaja, ipak ostaje nešto pojedinačno i naizgled nevažno. Međutim, kada se sakupi nekoliko priča (naravno, uvjet je da su kazivači iz iste društvene grupe, ukoliko se ispituje ci-

¹ Budak, 1986; Mitterauer, 1994; Gross, 1996.

² Između brojnih monografskih ili serijalnih izdanja ističu se časopis *Oral History. Journal of the Oral History Society*, University of Essex i *Oral History Review* u izdanju Oral History Association.

³ Sieder, 1984; Ehalt 1984.

jeli životni tijek, ili da ljude s različitim društvenim podrijetlom objedini jedna tema koja se nalazi u središtu povjesničarevog zanimaja) one postaju živo svjedočanstvo nečeg višeg od osobnog iskustva, postaju odraz općih životnih prilika, tj. znanstvenim riječnikom kazano, društvenih procesa. Od kada se i povijest našega stoljeća počela udaljavati od političkih tema (što se u historiografiji Zapada zamijećuje već u kasnim 60-im) i pokazivati sve življi interes za široka društvena zbivanja, usmena povijest postaje nezamjenjiv metodološki pristup u istraživanjima povijesti, posebice nižih društvenih slojeva, ali i svega povezanog s privatnim životom, osjećajima i mentalitetima.

2. Kao i svaka metoda, usmena povijest ima svoje prednosti i ograničenja. Ova potonja ovise u prvom redu o osobi kazivača: od toga da li će netko uopće pristati pričati nepoznatoj osobi o svom životu, preko toga da je izbor ipak, manje ili više, slučajan, do toga da se kazivači izrazito razlikuju po kvaliteti sjećanja, mogućnosti izražavanja (temperament i obrazovanje) i nastojanju da se prikazu u boljem svijetlu, ili prešute neugodne događaje. Ograničenje je i s druge, ispitavačeve strane. Prvo su tu financijsko-etička ograničenja (razmjerno skupa i osobno obvezujuća metoda, jer se radi o osobama, kojima treba uzvratiti pažnju, a često i daleko putovati do njih) ali i ograničenosti znanosti same, tj. neizbježno “pomodna” pitanja i pristup. Idealno bi bilo ispitati što je moguće raznolikije teme, ali to je gotovo nemoguće ostvariti u praksi.⁴ Ovdje bih samo naglasila kako je to metoda koju svakako treba upotpunjavati, ali i neprestano kontrolirati drugim izvorima. Tada pruža nezamjenjiv izvor za podatke koje je nemoguće sakupiti i pronaći na druge načine, a posebno kada se radi o istraživanjima društvenih grupa ili slojeva, koji nisu ostavili za sobom pisana svjedočanstva (niži slojevi, posebno seljaštvo). Kako inače raspoložemo samo neizravnim izvorima o njihovom životu (pravni dokumenti, službeni izvještaji, putopisi, literatura bilo umjetnička, bilo pedagoška), ovo je jedina prilika da oni sami progovore o sebi i jedini način da se osjete i zabilježe prije svega odnosi, osjećaji i mentalitet koji nestaje, a koji je inače prikazan kroz različito obojene “naočale” intelektualne elite, već prema tome da li su bili “modernisti” pa osuđivali štošta na selu, ili “romantičari”, pa su se svemu nekritički divili, ostajući ipak osobe “izvana”.⁵

3. Ova metoda se u drugim zemljama, usporedno s živim interesom i kasnije procvatom u historiografiji, počela ne manje uspješno koristiti kao nastavna metoda, kako na sveučilištima, tako i na srednjim, pa i osnovnim školama.⁶ Čuti povijest svojega “kvarta”, sela ili grada, regije i zemlje iz ustiju osobe koja je to proživjela, čija priča uvijek ima draž živog svjedočanstva, može probuditi življi interes nego knjige iz kojih se čita teorija, ma koliko ona bila umješno, sistematski i prilagođeno napisana. Ukoliko se pak razgovor sa starijom osobom, najčešće u vlastitoj obitelji, daje kao zadatak učenicima/studentima, oni ne samo da otkrivaju pojedinosti (ponekad i više od pojedinosti) koje nisu znali, nego započinju drugačije gledati i na svoje najbliže (na koje su u pravilu do tada gledali samo kroz obiteljske uloge), povijest obitelji i okoline kroz nekoliko generacija, pa time i na sebe same i svijet današnjice. Posvješćivanje odnosa prošlog i sadašnjeg je uspjelije ukoliko se razgovor radi s osobama različitih generacija.

4. U ljetnom semestru školske godine 1995/96. na Odsjeku za povijest u sklopu seminara prof. dr. Mire Kolar-Dimitrijević organizirano je istraživanje u kojem su studenti metodom interviua pokušavali rekonstruirati život na selu između dva svjetska rata, te promjene nakon njega. Svaki je student napravio razgovor sa po dva člana obitelji, koji su trebali pripadati različitim generacija-

⁴ Thompson, 1988; Mitterauer, 1994.

⁵ Botz, 1984.

⁶ Wappelshammer, Weber, 1985; Gross, 1996: 296.

ma: stariji je, prema zamišljenom modelu, trebao biti seljak, rođen oko 1920. godine, a mladi/a osoba iz obitelji rođena u međuratnom razdoblju (po mogućnosti 30-tih godina), koja se nakon rata zaposlila u gradu, ili bilo kojem obližnjem poduzeću, ali koja je napustila tradicionalnu zemljoradnju. Poticanje iz iste obitelji omogućilo je usporedbu između dviju generacija (različite obitelji dale bi previše drugih varijabli i otežale pravi zaključak o promjeni u drugoj generaciji), a jednak tip obitelji dao je osnovne naznake razlike između slojeva na selu (bogatiji seljaci, siromašniji, nadničari) ali i između regija.

Zamišljeno više kao vježba, bilo je to ujedino i stvarno istraživanje i rad na terenu, sa, za sve nas, potpuno neizvjesnim tijekom i rezultatima. Iako razgovori imaju određene slabosti zbog neiskustva, vođeni su prema klasičnom upitniku P.Thompsona, prilagođenom ispitivanju u našim prilikama i na selu.⁷ Rezultati su bili u granicama korektnog, ili čak dobrog, pa mislim da mogu biti korišteni kao izvor. Svakako vrijedi ukazati na neke zanimljivosti, koje, dakako, treba upotrijebiti ne samo daljnim razgovorima, nego i drugim izvorima (demografskim: matice, status animarum; zemljišne knjige; službeni izvještaji, posebice arhivi općina, i drugo).

U istraživanju su sudjelovali (i zadovoljili): Nikola Anušić (V.A. 1916, Podgora* II gen. nije ušla u istraživanje), Sandra Barić (M.T. 1916, Blaguša/Kašina i Ferovac/Požega; S.T., 1942., Ferovac/Požega), Ozren Blagec (J.B. 1910.; Z.K. 1936. Gusakovci/G. Stubica), Dubravka Hrček (T.F. 1921; S.V. 1941., Štitar/Zupanja), Martina Kovačević-Maroja (M.K. 1916., Baške Oštarije; M.K. 1942, Vidovac Cesarački/Gospić), Goran Kralj (I.K., 1927, Kapelšćak /Stubičke toplice; Š.M. 1941, Stubička Slatina), Mihaela Markovac (E.T, 1928.; M.T. 1939, Velika/Požega), Božena Matijević (L.H., 1926, Gostovače Kosa/Perušić* II gen. nije ušla u istraživanje), Mirela Menges (M.M., 1922; P.Dž. 1927, Oklaj), Kristina Milković (R.Ž., 1919, Gibarac/Iloča; J.Ž. 1942, Iloča), Marijana Pirišić (M.S. 1925. M.Erpenja/Pregrada i Čazma; F.Ž. 1921, Čazma* oba ispitanika zapravo I generacija), Leon Rizmaul (D.R., 1918, Petrinja; M.R, 1948, D.Klasnić/Glina), Robert Rosandić (F.K., 1911, Prepuštovec/Sesvete, * II generacija nije ušla u istraživanje), Tomislav Zorko (B.B., 1906, Kustošija/Zagreb; M.M., 1926. i A.M. 1925., Mikulići/Zagreb).

Istraživanje: promjene u seljačkoj obitelji kroz dvije generacije (Seljačka obitelj u Hrvatskoj 1918-1960)

U središtu istraživanja bila je seljačka obitelj, te načini na koji se ona prilagođava promjenama u društvu tijekom nekoliko burnih desetljeća - od I svjetskog rata pa sve do 60-tih godina. Obitelj je izabrana jer se smatra optimalnom grupom za istraživanje odnosa pojedinca i zajednice, čime se izbjegava pretjerana apstrakcija, kojoj često vodi proučavanje društvenih grupa (slojeva), ili manjkavost konteksta, u koje može upasti usredotočenje na samog pojedinca.⁸ Osoba zapravo nikada ne živi stvarno sama, nego uvijek u odnosu prema bližoj okolini i tek kroz nju ostvaruje svoju društvenu ulogu. Glavno istraživačko pitanje bio je odnos između seljačke obitelji i gospodarske djelatnosti te obitelji, koja je jedan od temeljnih čimbenika na kojima se i grade odnosi unutar obitelji. Naime, obitelj se svojom veličinom, sastavom članova, odnosima između njih, prilagođava prilikama u kojima živi. Pri tom se nije nipošto mislilo na neki oblik gospodarskog determinizma, nego na model eko-tipova, koji uvažava složen, dinamički odnos obitelji i okolice, od mikro-uvjeta - klime i zemljopisnih

⁷ Thompson, 1988: 296-306.

⁸ Laslett, 1987; Mitterauer, 1990.

čimbenika, kakvoće tla - do idejnih utjecaja drugih regija, naroda ili vjersko-ideoloških sustava. U novije se vrijeme posebno ističe sloboda pojedinca ili zajednice da u danim prilikama sama pronalazi svoj način života i oblikuje svoju stvarnost.⁹ Znači, to prilagođavanje obitelji (strategija) nije pasivno oblikovanje prema fizičkim, gospodarskim, duhovnim “vanjskim” utjecajima (nekom apstraktnom aktivirajućem činitelju). Ona reagira na neke novine, ali jednako ih tako oblikuje svojim odgovorom, pa seljačaku obitelj (odn. pojedinca, ili selo, ali govorim o obitelji s obzirom da je ona istraživana) treba gledati kao onu koja živi, ali i svojim ponašanjem, shvaćanjima, željama i mogućnostima oblikuje prošlu stvarnost. U našem istraživanju interes se kretao od strukture (klasičan problem odnosa složene i jednostavne obitelji) i odnosa između članova (pitanje autoriteta, te emocionalnih odnosa) do položaja obitelji (pojedinca u njoj) u široj zajednici (mreža veza u selu, pri migracijama, te odnos prema “vanjskom” svijetu: politici, građanskim institucijama i svjetonazoru). Ova složena struktura i mreža veza i odnosa prolazi kroz proces promjena, poznat u historiografiji kao proces modernizacije. Naše je istraživanje pokušalo upozoriti prvo na neke probleme povezane s promjenama kroz koje seljačka obitelj, odnosno selo u cjelini (a to je tada 75% stanovništva) prolazi.

1. Ustrojstvo obitelji

a) Ustrojstvo.

Ovdje nas je prije svega zanimalo u kojoj se mjeri može odrediti tipologija obitelji, odnosno, koji se sve tipovi obitelji javljaju u razmatranom razdoblju. Kao polazište uzeta je pojednostavljena standardna Laslettova sistematizacija, pomoću koje se pokušalo ustanoviti kolika je učestalost pojavljivanja različitih oblika složene obitelji i dodirnuti složeno pitanje nestajanja “zadruga” i tendenciju stvaranja jednostavnih obitelji.¹⁰ Proces rastavljanja složenih na nuklearne obitelji uziman je do nedavno kao pravilo razvoja i pokazatelj stupnja modernizacije pojedinog društva, čega se sve više odriču povjesničari koji se bave problemom povijesnih transformacija obitelji.¹¹

Istraživačko pitanje je pri tom bilo tko osim roditeljskog para i djece živi u zajedničkom domaćinstvu: djedovi/bake, stričevi i tete (oženjeni ili ne), neki daljnji rođak ili osoba koja nije rodbinski povezana s obitelji (to se pretežno odnosilo na služe).

Rezultati (od 14 razgovora u I generaciji):

- Jednostavna:

M.S. 1925, M.Erpenje/Pregrada, E.T. 1928, Velika/Požega; I.K. 1927, Kapelščak/Stubičke toplice; M.T. 1914, Blaguša/Kašina-Ferovac/Požega;

- Proširena:

a) vertikalno (djed ili baka): L.H.1926, Gostovače Kosa/Perušić; B.B. 1906, Kustošija/Zagreb; V.A. 1916, Podgora; D.R. 1918, Petrinja

b) bočno i vertikalno/bočno (Djed/baka i neoženjeni stric/teta): T.F. 1921, Štitar/Zupanja; M.T. 1916, Baške Oštarije; M.M. 1922. Oklaj (do diobe nakon djedove smrti 1927.); J.B. 1910, Gusakovci/G.Stubica;

- Složena:

(uz osnovnu postoji još jedna ili više nuklearnih obitelji, bilo vertikalno, bilo bočno): R.Ž. 1919, Gibarac/Iloča (nekoliko godina); F.K. 1911, Prepustovec/Sesvete (do diobe 1921)

⁹ Lofgren, 1976; Gaunt, 1978; Mitterauer, 1992.

¹⁰ Laslett, 1972: 31.

¹¹ Laslett, 1983: 559-560; Reay, 1996.

- Ne-srodnici (sluge):

Većina ima povremene.

Rezultati (od 10 razgovora u **II generaciji**):

- Jednostavna:

M.M. 1926. Mikulići/Zagreb; P.Dž., 1927, Oklaj; Z.K. 1936, Gusakovci/G.Stubica; M.T. 1939, Velika/Požega; Š.M. 1941, Stubička Slatina; S.T. 1942, Ferovac/Požega

- Proširena:

a) vertikalno: M.K. 1942. Vidovac Cesarački/Gospić (do odlaska u Zagreb 1972)

- Složena:

S.V. 1941, Štitar/Županja; M.R. 1948, Klasnić/Glina

Već sam pogled na tipove koji se javljaju govori jasno o važnosti raznih oblika složene obitelji. (Ovdje se susrećemo s ozbiljnim problemom nedostatka terminologije. Nazivi koje koristim prijevodi su Laslettovih tipova.)

JEDNOSTAVNA (nuklearna). U I generaciji jednostavna obitelj (roditelji s djecom) javlja se u dva slučaja kod najamnih radnika (jedno je obitelj kolonista, koji uglavnom zarađuje kao najamnik: M.T. 1916, a drugo kod šumskog radnika: E.T. 1928), a u dva slučaja u Hrvatskom zagorju. U oba slučaja radi se o obiteljima u kojima se otac bavi važnim dopunskim izvorom prihoda: otac M.S. 1925. bio je krojač, a od I.K. 1927. zidar, zaposlen u Zagrebu i okolici Stubičkih toplica.

Ostale obitelji (10) svjedoče o još uvijek tradicionalnom načinu življenja i prenošanja zemljišnog posjeda sa starije (roditeljske) generacije na mlađu.

PROŠIRENA obitelj označava zajednički život roditelja i djece s nekim od bliskih srodnika (djed ili baka u vertikalnoj liniji, ili netko od braće u horizontalnoj). U nekoliko obitelji djed ili baka žive s obitelji kazivača ili s nekim od djece (odnosno očeve braće). U pravilu je to jedan od sinova (patrilinarnost), osim ako su bile rođene (ili preživjele) samo kćeri. Postojanje neoženjenih/ neudanih stričeva i teta nije česta pojava u krajevima gdje većina sklapa brak (*universal marriage*), pa je i u dva od naših četiri slučaja privremena. Granica proširene i složene obitelji često je samo vrijeme, one lako preleze jedna u drugu, pa je vremenska dimenzija izuzetno važna pri ovakvoj tipologiji, koja ipak pokazuje svoje vrijednosti upravo u ustanovljavanju promjenjivih oblika i vremenskih ritmova i faza.

SLOŽENA. Ovaj tip obitelji označava zajednički život dviju ili više jednostavnih obitelji, te se ovdje kao podtip može naći složena obitelj, koja svojim ustrojem odgovara nekadašnjem pojmu "zadruga". Bilo da se javlja u kombinaciji dvije nuklearne obitelji (djed/baka i roditelji kazivača) s nevjenčanom braćom (privremeno ili trajno kao M.T. 1916., Baške Oštarije i T.F. 1921., Štitar) ili nekoliko nuklearnih obitelji (oženjena braća). Ovaj posljednji tip, koji bi bio i najslbliži starom pojmu "zadruga", javlja se u područjima u kojima je, koliko sada znamo, tradicionalno postojao: Slavonija (područje nekadašnje Vojne Granice) i Hrvatsko zagorje/Prigorje. Proces dozvoljenih i zakonom čak poticanih dioba činio je svoje, složene obitelji zaista pomalo nestaju.¹² Međutim, kako naše istraživanje pokazuje, s pojmom nestajanja treba biti vrlo oprezan. Svakako ne nestaju jednom diobom, kao odrezane.¹³ Gospodarske prilike i problemi, na koje je literatura često upozoravala, nisu zapriječili diobe, ali su usporili proces. Obitelj se u ovim krajevima prilagođava stvarnim mogućnostima, pa podjela, izgleda, ostaje cilj koji se dosiže kada prilike dopuste. Obično je to značilo nekoliko godina zajedničkog života, a vrijeme diobe (*timing*) određivao je niz

¹² Pavličević, 1989.

¹³ usp. *binuklearna obitelj* kod: Čulinović - Konstantinović, 1974, 111-112

okolnosti. Ponekad je to bilo “dok stric nije napravio kuću” (R.Ž. 1919, Gibarac), znači nakon razdoblja od nekoliko godina zajedničkog rada i prikupljanja nužnog kapitala i dobara potrebnih za osamostaljivanje, ili dok (tradicionalno) ne “umre djed” (F.K. 1911, Prepuštovec).¹⁴

Povod diobi često su bila i djeca. Primjerice, B.B. 1906. Kustošija, živjela je nakon udaje u tradicionalnoj složenoj obitelji. Odnosi su bili dobri ili barem onakvi kakve je ona bila odgajana očekivati - sve dok je postojala ravnoteža zajedničkih interesa. Kao mlada snaha ona je preuzela glavninu ženskih poslova, dok je muž zarađivao novac (koji je išao u zajedničko domaćinstvo) i radio u polju. Braći je to odgovalo sve dok se nije rodilo i treće dijete, nakon čega su počeli doživljavati kako oni rade za novu obitelj i, vjerojatno poodrasli u međuvremenu, počeli su razmišljati o vlastitima.

Z njegovim ocem i dva brati i sestra. Bile su četiri sestre, al su se udale prije... Bili su dobri, al su nazadnje, kad sem već imela treće diete, rekli da se nećeju za nas pet mučiti. Oni su smatrali da se oni za nas mućiju, a nisu se oni za nas mućili, ja sem dielala doma, moj je delal v tvornice. Ali kad je z tvornice išel nije išel domov, po letu. Oni su z jutra motiku odnesli, on je na pole došel i okapal. Je da je on sobotu dobil penez, al je on kupil i šećera, i kavu, brašno, kilu, dvie, kak kad.

Jednako je ne imati djece moglo povezati obitelji duže nego bi to inače bio slučaj. Jedina “zadruga” u drugoj generaciji svoje postojanje dobrim dijelom zahvaljuje neobičnom sklopu okolnosti, naime, samo je jedan od četvero oženjene braće imao djece.

Možemo zaključiti kako složene obitelji treba gledati kroz njihovu vremensku dimenziju i dinamiku. Neprestane mijene predočit će nam ovaj model: složena obitelj lako prelazi u proširenu smrću djeda ili bake, opet postaje složena vjenčanjem nekoga od braće, njegovim odvajanjem vraća se u proširenu, smrću preostalog djeda/bake postaje jednostavna, vjenčanjem prvoga djeteta vraća se u proširenu i tako dalje. Obitelji, a s njima i pojedinci tijekom života prolaze kroz različite faze i bitno drugačija iskustva. Ova naizgled suhoparna tipologija pokušava zapravo dati sliku mogućnosti koju je pojedinac u određenom vremenskom trenutku imao: koje su mu bile mogućnosti da mu životno iskustvo bude djetinjstvo usamljenog djeteta zaposlenih roditelja ili jednoga od brojne djece obitelji u kojoj žive njegovi/njeni roditelji, djed, baka, pa i šire, stric, teta, bratići. Nadalje, koliko je stvarna opasnost da ostane siročić, ima li kasnije mogućnosti ostati na imanju (nasljediti nešto) ili će morati birati između odlaska, borbe za neku novu egzistenciju i ostanka na imanju u statusu sluge oženjenog brata, te da li će se uopće moći oženiti ili će mu nečija volja ili “običaj” nametnuti laički celibat jer treba brinuti o starim roditeljima.

Kako je za drugu generaciju bilo traženo da bude zaposlena u industriji, jasna je razmjerno visoka zastupljenost (7 od 10) jednostavnih obitelji. Međutim, i oni, ukoliko nisu preselili u udaljeni grad, nerijetko su u susjednoj kući (neolokalno), podignutoj na razdjeljenoj djedovini, te nadalje u vrlo intenzivnim vezama i obavezama (M.M. 1926, Mikućići i A.M. 1925, Kustošija; Š.M. 1941, Stubička Slatina).

b) Broj djece.

Broj članova obitelji ne mora nužno puno reći o samoj obitelji, ali povezano sa strukturom daje nam temeljne obavijesti o njoj. Ovdje bih se samo osvrnula na broj djece, koji je svakako jedan od važnijih pokazatelja obiteljske strategije

¹⁴ Ovaj model odgovara pojmu “joint family”, u kojoj oženjena braća žive zajedno dok je živ otac ili malo potom, a onda se dijele i uskoro započinje novi ciklus složene obitelji, kada se žene njihovi sinovi, usp.: Mitterauer 1990, 111.

i prilika u kojima se živi. Velik broj djece odn. odsutnost regulacije obitelji može ukazivati na nekoliko čimbenika: potrebu za dječjom radnom snagom, računanje na još uvijek visok mortalitet, a ne treba zanemariti niti kulturno-civilizacijsko okruženje, koje unatoč teškoćama, još uvijek odbija bilo kakav voljni zahvat u planiranju obitelji.¹⁵

Rezultati (Koliko su kazivači **I generacije** imali **braće**):

M.S. 1925. M. Erpenja (8 djece), I.K. 1927, Kapelščak (5 djece), J.B. 1910, Gusakovci (4 djece), B.B. 1906, Kustošija (8 djece), F.K. 1911, Prepuštovec (1, jedinac, jer je otac rano umro, majka se nije preudala), M.T. 1916, Blaguša-Požega (5 djece iz dva braka), E.T. 1928, Velika (9 djece), R.Ž. 1919, Gibarac (4 djece iz dva braka), T.F. 1921, Štitar (2 djece), D.R. 1918., Petrinja (9 djece), L.H. 1926, Gostovače Kosa (7 djece), M.K. 1916, Baške Oštarije (8 djece), M.M. 1922, Oklaj (8 djece), V.A. 1916, Podgora (8 djece).

Čak i ovako mali uzorak ukazuje na neke poznate procese u hrvatskom društvu.¹⁶ Naravno da je daleko od bilo kakve demografske statističke pouzdanosti, ali kao ilustracija uklapa se u postojeću sliku demografskih promjena: Slavonija se ukazuje kao područje planirane regulacije obiteljske veličine (4 djece u slučaju R.Ž. potječe iz dva braka, a posljednji je rođen sin, kojeg je otac žarko želio). U ostalim područjima još je visoka stopa nataliteta, što ukazuje na tradicionalni karakter tih društava.

Zaseban su slučaj dvije nadničarske obitelji. Za pretpostaviti je velik broj djece, radi potrebe za dječjom radnom snagom, koja od malena doprinosi ukupnom prihodu obitelji, koji potvrđuje i literatura. U jednom slučaju je njihov broj ipak razmjerno malen, no vjerujem da se može povezati s inače dosta nesređenim odnosima u toj obitelji.

Druga generacija potvrđuje kako je proces demografske tranzicije zahvatio i krajeve koji su još krajem I svjetskog rata, pa i tijekom dvadesetih godina, pokazivali staru strukturu obitelji.

Rezultati (koliko su kazivači I i II generacije imali **djece**):

I gen: M.S. 1925. M. Erpenja-Čazma, I.K. 1927 (2 djece), Kapelščak (2 djece), J.B. 1919, Gusakovci (6 djece), B.B. 1906, Kustošija (3 djece), F.K. 1911, Prepuštovec (5 djece), M.T. 1916, Blaguša-Ferovac (2 djece), E.T. 1928, Velika (udala se s 52 godine i nema djece), R.Ž. 1919, Gibarac (1 dijete), T.F. 1921, Štitar (1 dijete), D.R. 1918, Petrinja (3 djece), L.H. 1926, Gostovače Kosa (5 djece), M.K. 1916, Baške Oštarije (2 djece), M.M. 1922, Oklaj (5 djece, "išli do sina"), V.A. 1916, Podgora (1 dijete)

II gen: Š.M. 1941, Stubička Slatina (1 dijete), K.Z. 1936, Gusakovci (1 dijete), M.M. 1926, Mikulići (1 dijete), S.T. 1942, Ferovac (1 dijete), M.T. 1939, Velika (2 djece), J.Ž. 1942, Iloča (2 djece), Š.V. 1941, Štitar (3 djece), M.R. 1948, D.Klasnić (2 djece), M.K. 1942, Vidovac Cesarački (1 dijete), P.Dž. 1927, Oklaj (3 djece)

Upada u oči dramatična promjena koja se zbivala u životu kazivača I generacije. Većinom rođeni u obiteljima s puno djece, odrasli uz brojnu braću, žene se u razdoblju od 1935-45, imajući iz temelja promjenjenu ideju i očekivanja o svojoj budućoj obitelji. Iako dio nije želio komentirati svoje očito planiranje obitelji, drugi su jasno i bez skanjivanja objasnili svoju odluku standardom (V.A. 1916, Podgora, iako izjavljuje da je odluku donio suprug, M.S. 1925, M.Erpenja-Čazma).

Nerjetko je tema izazivala nelagodu.

¹⁵ Mitterauer, 1990/4: 46-71; Czap, 1983: 105-151.

¹⁶ Gelo, 1987: 125-146.

Mi bi šteli još manje imeti, ne više, al nismo mi se razmeli u takve stvari. (B.B. 1906, Kustošija. Imala je troje djece, pa se vjerojatno, barem kasnije raspitala o “takvim stvarima”, odnosno o kontracepciji)

Često se muškarci tradicionalno ograđuju od ovoga problema, ostavljajući djecu, naravno samo u modelu koji je trebalo održati prema vanjskome svijetu, isključivo u ženskoj domeni.

Nije bilo govora uopće, nisam razmišljlo zašto i kako. (T.F. 1921. Štitar. Imao je jednu kćer, što odgovara tradiciji obitelji s jednim djetetom, koja je u Slavoniji već dugo udomaćena. Uobičajeno je bilo da muževi, prema kazivanju žena, “ništa ne znaju”.¹⁷

Ovaj prelom u razmišljanju, koji se odvijao u kratkom razdoblju od svega dva desetljeća svakako je potrebno detaljnije ispitati. Velika učestalost prihvaćanja novog obrasca ponašanja, koja se pokazala u našem ispitivanju, iako na razini slučajnih uzoraka, vjerujem da, ne sasvim slučajno, pokazuje na važne karakteristike obitelji: prije svega da je strukturom i mentalitetom (što možda ne bismo pomislili) izuzetno prilagodljiva, iz čega izlazi da se mješavina novih i tradicionalnih elemenata koju u njoj nalazimo može tumačiti samo podjednako postepenim društvenim promjenama, koje i otvaraju razmjerno uzak prostor novinama, a ne kako se ponekad smatralo, naučenim obrascima ponašanja i tvrdoglavom otporu prema “novotarijama”. Seljački svijet se prije pokazuje kao svijet zdravog razuma, koje izuzetno teške prilike života i nesmiljena borba za preživljavanje tjeraju trezveno razmotriti i prihvatiti štošta novoga.

2. Odnosi u obitelji: autoritet

Spomenula sam jaku zastupljenost tradicionalnih elemenata, koji su upravo iznenađujuće prisutni i dva desetljeća nakon II svjetskog rata. Ovdje bih je razložila na najjasnijem primjeru autoriteta u složenim obiteljima u kojima se stariji (roditeljski) par još bavi zemljoradnjom, dok je mlađi (barem jedan član) već zaposlen izvan poljoprivrede. Gotovo u pravilu glava porodice ostaje otac (ili stariji).

Tast je bio glava porodice, dok je bio živ. Vodio svu brigu. Kad je umro onada sam ja preuzeo sve poslove i financije. (M.S: 1925., M.Erpenja-Čazma, oženjen 1948., priženjen)

Smjena generacija i dalje se odvija na sasvim tradicionalan način: mlada generacija preuzima “upravu” po smrti ili sa fizičkim slabljenjem starije, što se pojavljuje u svim društvima u kojima je nasljeđivanje dobara osnov egzistencije nove generacije, a glavni su poslovi vezani za fizičku snagu.¹⁸ Zanimljivo je kako je zemlja još uvijek mjerilo vrijednosti, pa iako postoji svijest o tome da roditelji nemaju novaca, da ih se donekle i uzdržava svojom zaradom, autoritet im ostaje nenarušen dok mogu gospodariti u zemljoradničkim poslovima. Iako je prisutna svijest o važnosti novog načina privređivanja, od kojega se ne samo životari, nego živi osjetno lakše i u srazmjerno većem obilju, još nije učinjen prekid s tradicionalnim uvažavanjem zemlje i željom da je se dobije u nasljeđe. *Sveker i svekrva glava porodice, mi ih trebali slušat neko vrijeme. Doma su radili, bili glava jer su vodili brigu o svemu, domaćinstvu, i o polju, a poslie kad su već bili stariji, nisu mogli radit, muž je određival kud bumo išli kad smo došli s posla... (nisu se probali odvojiti) ...Roditelji su bili stari, niti jedan nije zarađival, ne bi mogli živeti.* (I.K. 1927, Kapelšćak)

Ako se uglavnom takavi odnosi doživljavaju prirodnim, ponekad je i prava radost u sjećanju na minulo zajedništvo i slogu, pa i u kući sa dva “divera”, a

¹⁷ Vidi: Sremac, 1940.

¹⁸ Mitterauer 1993, 91, 111.

ne samo svekrvom, koja je redovno ključni problem mlade snahe u osjetljivom pitanju ovlasti i zaduženja u istoj domeni. Primjetno je kako snaha preuzima teže fizičke poslove, dok svekrva što je moguće duže sama zadržava one koji se (uz organizaciju posla) smatraju znacima njene vlasti: kuhanje i podjela hrane.

Svi su me volili, ja sam među njima bila kao dite...Nismo mi dilile, ja sam radila šta je teže. Ja sam bila mlađa. Ona bila starija, ona mi zapovjerala i ja sam radila. Perem, peglam, mijesim, perem kuću, brišem i kuham kad mame nema, i napolju...(novac)...Dok smo išli zajedno, to je išlo zajednički sve. (L.H. 1926, Gostovače Kosa)

U složenim obiteljima i dalje je običaj da se uz zajedničku kuhinju i poslove na zemlji i novac daje u zajedničku blagajnu, odnosno ocu, i on se, prema dogovoru, zajednički koristi. (P.Dž. 1927, Oklaj. Dok žive s njegovim roditeljima otac je neprikosnovena glava obitelji kome se predaje cijela zarada, a ostaje to sve do smrti).

Druge primjere u kojima kontinuirano složena ili proširena obitelj ne navodim radi nužnog sažimanja, no i te varijante - a život je neiscrpan u tvorbi raznolikosti - potvrđuju osnovnu misao o tradicionalnom uvažavanju starije generacije kao obiteljskog autoriteta tamo gdje mlada generacija i dalje živi s njima u zajedničkom domaćinstvu, bez obzira da li je izvor zarade za jednoga ili čak oboje postalo nešto izvan poljoprivrednog gospodarstva (npr. V.A. 1916, Podgora. Žive s njenom majkom, udovicom, pa je glava kuće muž kazivačice, koji i radi vani, no ona se i dalje u ženskoj domeni osjeća podređenom majci).

Promjena u odnosu događa se znači u obiteljima u kojima je došlo do razdvajanja, ili tek negdje 60-ih godina s pojavom III generacije, odgojene na drugi način, uz više pažnje, slobodnog vremena, materijalnih dobara i novim vrijednostima.

3. Životni ciklus: nasljeđivanje

Čovjek tijekom života prolazi kroz različita razdoblja ili kako se to često spominje u literaturi, pojedinac kroz vrijeme mijenja svoju ulogu. Životni ciklus djetinjstva, mladosti, zrelog doba i starosti znači i potrebu svladavanja određenih zadataka koje svako od tih razdoblja zahtijeva, ovladavanja nepisanim, ali točno definiranim znanjima, vještinama ili načinima ponašanja, prihvaćanje predviđene odgovornosti.¹⁹ Ovdje je moguće istraživati niz problema: koje su karakteristike pojedinog životnog razdoblja, u kojim se oblicima javlja (posebice s obzirom na spol i društveni status, odnosno stupanj imućnosti), te kada (timing) i na koji način (pritisak okoline ili mogućnost osobne odluke u ključnim trenucima moguće životne prekretnice) se odvijaju najosjetljiviji trenuci smjene ovih osnovnih životnih razdoblja.

U našem istraživanju uzeli smo u obzir niz pitanja: Kada dijete počinje s radom, kako se njegove obaveze smjenjuju (kada i kakva je uloga ukućana u tome, tj. koga ono zamjenjuje i da li ima nekog odgovarajućeg da zamijeni njega), školovanje (da li i koliko polazi školu, tko odlučuje o daljnjem školovanju), sklapanje braka (da li biraju mladi sami ili drugi za njih, u kojoj se dobi sklapa brak, da li svi sklapaju brak, gospodarska ne/ovisnost o roditeljima, zajedničko ili samostalno novo domaćinstvo), odlazak od kuće (da li i koliko braće/sestara odlazi, tko donosi odluku, kakve su mogućnosti odlaska). Odgovori na ova pitanja daju sliku strategije pojedine obitelji (i šire, obitelji određene regije) i njenog ponašanja u određenim gospodarskim i društvenim prilikama, koje se posredno iščitavaju iz odluka koje donose seljaci.

¹⁹ Elder, 1987.

Radi nužnog skraćivanja ograničit ću se samo na princip nasljeđivanja, koji se nerijetko u povijesti obitelji postavlja kao središnji problem, budući da upravo on određuje osnovni okvir buduće obitelji: koliko će imati članova, da li će biti složena ili jednostavna, koliki će posjed imati, od čega će živjeti (samo od zemlje ili nužnog dodatnog prihoda). Ova je odluka znatnim djelom uvjetovana tradicijom, gospodarskim uvjetima, ali i novim pravnim okvirom kojim se u naše područje jednakog prava nasljeđivanja (ali samo za muške potomke), postupno, i ne bez protivljenja, uvodi i pravo žene na zemljišno nasljedstvo. Zanimalo nas je i da li postoji, te u kojoj je mjeri zastupljeno u praksi načelo da zemlju dobija tek jedan nasljednik (i kako se uređuju odnosi s drugim “razbaštinjenima”).

Rezultati:

(Kako se dijelila zemlja između **roditelja I generacije** i njihove **braće**): M.S. 1925. M. Erpenja-Čazma (2 brata podijelili zemlju), I.K. 1927, Kapelšćak (i s očeve i majčine strane braća dijele zemlju jednako, jedan ostaje s roditeljima, drugi se “otcepili”, a sestre dobile miraz), J.B. 1919, Gusakovci (očeva braća /3/ podijelila međusobno nakon djedove smrti, sestra ništa), B.B. 1906, Kustošija (otac jedini sin), F.K. 1911, Prepuštovec (otac ima 4 brata i 4 sestre, ali 1921. “su se delili strici”, odnosno samo braća dijele zemlju), M.T. 1916, Blaguša-Ferovac (jedan brat nasljedio, drugi, koji je otac kazivača kolonist kraj Kutjeva), E.T. 1928, Velika (nadničari bez posjeda), R.Ž. 1919, Gibarac (otac ima brata, podijelili ravnopravno), T.F. 1921, Štitar (otac nasljednik, s njim roditelji i neudana sestra), D.R. 1918, Petrinja, L.H. 1926, Gostovače Kosa (otac jedini nasljednik, roditelji žive s njima), M.K. 1916, Baške Oštarije (otac izgleda jedini nasljednik, ne spominju se braća, a njegova majka živi s njima), M.M. 1922, Oklaj (otac: 6 braće i 2 sestre: 1 s roditeljima, njen otac se odijelio kupivši zemlju novcima zarađenim u Americi, ostali otišli u svijet), V.A. 1916, Podgora (2 brata: 1 doma, 2. trgovac u Trstu)

I generacija: M.S. 1925. M. Erpenja-Čazma (6 braće i 2 sestre, svi otišli, odrekli se u korist jednoga), I.K. 1927, Kapelšćak (braća nasljedila zemlju, sestre miraz), J.B. 1919, Gusakovci (kazivač isplatio 2 brata, sestri miraz), B.B. 1906, Kustošija (3 brata umrla kao djeca, ostale sestre, koje dijele jednako; muževa obitelj: braća podijelila očevinu, sestre dobile materinstvo i isplatu), F.K. 1911, Prepuštovec (jedino dijete, majka je mlada udovica, nije se više udavala), M.T. 1916, Blaguša-Ferovac (nadničari, nema se što nasljediti), E.T. 1928, Velika (jednako na preživjela 4 brata i sestru, ali svi rade već izvan poljoprivrede), R.Ž. 1919, Gibarac (jednako brat i 3 sestre), T.F. 1921, Štitar (brat poginuo, pa je on nasljedio sve, inače dioba), D.R. 1918, Petrinja (on nasljedio jer se brine o ocu), L.H. 1926, Gostovače Kosa (najstarija sestra nasljedila, ostale miraz), M.K. 1916, Baške Oštarije (8 braće, ali svi pomrli osim 2 sestre, nasljedila u praksi kazivačica jer je udana, a neudana sestra živi i radi s njima, za uzvrat joj izgradili vlastitu kuću; muž kazivačice isto jedini nasljednik, jer je najmlađi od 13-ero braće, dio umro rano /7/, a drugi emigracija Srijem/Argentina), M.M. 1922, Oklaj (pola imanja na 3 brata, pola na sedam dijelova: majku i svu braću, ali svi se odrekli u korist najmlađega brata, koji je ostao kod kuće s majkom), V.A. 1916, Podgora (4 brata i 2 sestre: svi otišli, ona se s mužem vratila majci i brine o njoj)

II generacija: Š.M. 1941, Stubička Slatina (obje sestre jednako, muž i njegova sestra podijelili), K.Z. 1936, Gusakovci (nema dosta zemlje za sve, ali oni niti ne žele “jer je to nosilo i obavezu”, svi odlaze u grad, a zemlja se postupno prodaje), M.M. 1926, Mikulići (jednako sestra i 2 brata), Š.T. 1942, Ferovac (podjela na oba brata), M.T. 1939, Velika (isto kao E.T. 1928, Velika), J.Ž. 1942, Iloča (jedinac), S.V. 1941, Štitar (2 brata i sestra: stariji brat bolestan, pa ga dali “na škole” i odrekao se zemlje u korist mlađeg; sestra

samo miraz), M.R. 1948, D.Klasnić (2 brata i 2 sestre: nasljedio 1 brat, onaj koji ostaje na zemlji, sestre miraz), L.H. 1926, Gostovače Kosa (5 kćeri, jedna umrla, ostale u Zagreb), M.K. 1942, Vidovac Cesarački (2 djece: ona nasljedila, jer je brat rano umro), P.Dž. 1927, Oklaj (kao i M.M. 1922, Oklaj)

U doba dok se dijelila zemlja između roditelja I generacije i njihove braće, obrazac u sjeverozapadnoj Hrvatskoj bio je jasan: nasljeđuju muška djeca, dok se sestre isplaćuju kroz miraz. Bila je to uobičajena razmjena dobara u agrarnim društvima, u kojima žena kruži kao radna strana i uživa zemlju po muškoj liniji (patrilinarno nasljeđivanje). U Lici i Podgori izgleda da je ranije započelo ono što se ovdje događa u drugoj generaciji: zemlje više nema dovoljno čak niti za svu mušku djecu, pa svi osim jednog nasljednika odlaze. Prednost uvijek ima muška linija, pa su sestre nasljednice, tek ako nema braće, a tada, u načelu, dijele jednako. Čak i kada zakon (sva djeca imaju pravo na jednaki dio) ili običajno pravo (muška djeca nasljeđuju zemlju) predviđaju podjelu, do nje često u stvarnosti ne dolazi ili zbog već do krajnjih granica usitnjenog posjeda (pa se sva braća osim jednoga moraju snalaziti drugačije, odričući se u bratovu/eventualno sestrinu korist) ili zbog smanjenog broja djece.

Zagorje je bilo područje agrarne prenapućenosti, eksplozivni kotao siromaštva, života koji je mogao pružiti priliku samo jednome.

Mi smo morali na pašu, u školu i kad smo završili školu u svijet... (nasljeđivanje) O tom se nije opće razmišljalo. Nije niko pito, jer nisi imo šta tražit. Mogo si dobit dva pedlja zemlje.

(M.S. 1925, M.Erpenja-Cazma)

U njegovom slučaju zemlju je nasljedio gluhonijemi brat za kojeg se računalo da mu je najpotrebnije, dok će se zdrava djeca lakše snaći. Slično je zemlja kapital kojim su roditelji željeli zaštititi i osigurati slijepog brata kazivačice I.K.1927, Kapelščak.

Ipak je tata i njemu dal, jer mlađi brat je njega uzdržaval, al stariji je opet imal diel, nije mogel bit bez diela, da niš nema....A mi sestre smo bile tri, al nismo niš uzele od kuće, jer nije bilo zemlje, osim onoga kaj nam je tata mogel dati, kakev namještaj, ono kaj curu pripada.

Nastavak je zanimljiv jer svjedoči kako pravilo nasljeđivanja nije bilo krut zakon, već se, ovisno o mogućnosti i volji roditelja mogao donekle ublažavati u korist ženske djece.

Drugdie, gdje su bili više bogati, tu su i sestre uzimale dielove, kak i brati, samo gdje je bila mogućnost.

Ženski je dio ipak redovno bio manji od muškog, pa je to mogla biti sjeno-koša, manja livada, komadić zemlje koji je udaljeniji od glavnine, i naravno, "materinstvo", zemlja koja se prenosila po majčinoj liniji (matrilinarno), i ako je bilo ženske djece, dijelila se na njih.

Najprije je umrl otac, a oni su dva ostali, pa su se podelili. On je pak napravil oporuku. Sestre su dobile u materinstvo, a očinstvo...od toga su dobile isplatu. (B.B. 1906, Kustošija, o muževoj obitelji, bila su 3 brata i četiri sestre)

U nekim slučajevima nasljeđuje, prema dogovoru, odnosno odricanju, jedna sestra, zamjenjujući tako brata-nasljednika. Starija sestra L.H. otišla je s mužem u Slavoniju, no vratila se na traženje djeda, da bi zamijenila preminule roditelje mlađim sestrama. Zemlja joj je ostavljena kao vrsta nadoknade za skrb koju je imala prema sestrama (slično je i za skrb prema roditeljima, kada onaj koji ostaje živjeti s njima nasljeđuje sve ili barem veći dio).

Onda su nas oni udavali i spremali i ostali na zemlji. Sva zemlja ostala njoj, mi se nismo bunili, svaka imala gdi se udala, a ona ostala bez muža sirota, pa dale smo njoj sve. Ostala mlada s pet dice nejake. (L.H. 1926, Gostovače Kosa)

Braća koja su napuštala roditeljski dom obično su se odrekla svega bez naknade ili sa simboličnom isplatom, a rjeđe s komadom zemlje. Tako je J.B. 1910, Gusakovci, zahvaljujući neobičnoj kombinaciji (koja se ipak u naših 14 slučajeva javlja čak 2 puta, još kod M.K. 1916, Baške Oštarije) da se vjenčao s djevojkom čiju je majku oženio njegov otac, donijevši pristojan miraz, mogao isplatiti obojicu braće, jednoga, koji se priženio i otišao u trgovce, (novcem i jednim poljem), dok je mlađem platio kartu do Australije. Čak je i sestri dao sjenokošu, uz miraz (za koji je upotrijebljen miraz njegove žene, što je također česta transakcija).

Situacija se stubkom promijenila nakon II svjetskog rata. Jednako pravo nasljeđivanja očito je svuda prihvaćeno, čemu je prvenstveno pomoglo zasnivanje egzistencije na radu izvan poljoprivrede, pa se nasljeđe zemlje po prvi puta počinje doživljavati i kao teret.

4. Gospodarski odnosi

Posljednji sklop pitanja odnosio se na problem u kojoj je mjeri seljačka obitelj uključena u robno-novčanu razmjenu i moderni tržišni sustav, a u kojoj je još vezana za tradicionalne oblike međupomoći ili prirodne i radne razmjene. Polazna je teza bila kako se u međuratno doba više nije moglo živjeti zatvorenim, autarhičnim životom, te da je doba samodostatnosti seljačkih domaćinstava (koja nikada nije bila potpuna!) otišlo u nepovrat. Pri tom je važno koliko se javljaju alternativni načini zarađivanja, a koliko samo dopunski, odnosno koliko je moguće zapošljavanje izvan poljoprivrede kao osnovni izvor prihoda, a koliko je samo dopunski, te u kojim se oblicima javlja: da li samo kao prodaja nekih proizvoda (koliko je od uroda predviđeno za tržište), ili kao povremeno/stalno zapošljavanje bilo kao agrarnih radnika (nadničara) ili obrtnika, odnosno radnika u industriji.

Pokušat ću pokazati koliko je mogućnost zapošljavanja usko povezana sa strategijom obitelji, odnosno kako presudno utječe na ljudske sudbine i životne puteve. Spomenuli smo već kako je u Zagorju dugo (u granicama mogućnosti) poštivan princip da zemlju nasljeđuju svi sinovi. Pogledajmo sada na pojedinim slučajevima čemu se to moglo zahvaliti.

Već je djed M.S. (1925, M.Erpenja/Pregrada) bio kirijaš, znači dodatno je zarađivao, što je možda omogućilo podijelu zemlje između dva sina. No, jedan od njih, otac M.S., bio je krojač.

Otac je bio krojač. On je to šivao doma, privatno...(kuća od dvije prostorije; u jednoj spavaju roditelji, u drugoj djeca) Neki smo spali na krušnoj peći, neki na onom stolu gdje je otac krojio...Otac je dok je trebalo orati išo van, ali je većinu šivao. Mama je kuhala i po nadnicama.

Obitelj M.S.a živjela je, kako se pokazalo, kao i mnoge druge Zagorske obitelji: od svoje zemlje i dodatne zarade očevim šivanjem i majčinim nadnicama. Na taj način uspjeli su podići sedmero djece, ali nisu im mogli dati ništa više, nego poslati ih "u svijet", pa je M.S. sa 12 godina otišao kao sluga u Moslavinu.²⁰ Nakon što je promijenio gazdu, za njim je, njegovom starom gazdi, došao mlađi brat (uobičajena "lančana" migracija). Jedan za drugim braća su odlazila jer se više nije moglo živjeti od dodatnog rada, nego se moralo pronaći novi način uzdržavanja. Oni su krenuli već uhodanim putevima, koji su generacijama vodili iz Zagorja u plodnije rubove Panonske nizine (istina, ranije više sezonski, na žetvu, ili žene na npr. kampanju konoplje)

J.B. 1910, Gusakovci/G.Stubica već s 12 godina odlazi na sezonski rad (2-3 mjeseca godišnje) u ciglanu u Sesvetama (Soblincu). Sezonski rad prekida nakon

²⁰ usp. Ortmayr, 1984.

što se oženio, jer je trebao preuzeti poslove u domaćinstvu (oba brata su otišla). Obitelj glavninu prihoda dobija prodajom vina (oko 2000 l godišnje). Kako su bili imućnija obitelj, svjedoči i podatak kako jedini imaju konje (očito i time zarađuju). Osim toga otac tka (u ovom su kraju muškarci tkalci) i za druge u selu. Nakon II svj. rata seli u Šestine/Zagreb i kasnije Mariju Bistricu tražeći posao. Djecu (6) školuje, donekle tradicionalno namjenivši jednoj kćeri i sinu crkvene službe, a za jednu planira učiteljski poziv.

Otac I.K. (1927, Kapelšćak/Stubičke toplice) uzdržavao je obitelj zidarskim radovima, pa je sva briga o zemlji (osim nekih radova u vinogradu) ležala na majci. Ovisnost o očevom poslu i teške materijalne prilike potvrđuje i izjava kako je ocu spremna i posebna hrana.

Mama je manje jela, da bu više dece, a osobito tate. On je zidar bil, ja sam mu nosila, uvek mu je malo bolje napravila, zamastila, da se bude najel. Mi smo doma koliko je bilo. Uvek bile premale, a tate je trebale biti.

Za očevu braću se sjeća kako su radili isto u tvornici u kojoj su se zaposlile ona i sestra, jedva navršivši 15 godina (tvornici konfekcije u Orosavlju). Zaradu su davale u kuću, što je čest model u mjestima blizu industrijskih postrojenja ili Zagrebu: barem jedan član obitelji radi tamo, zarađujući novac, ostali ostaju na zemlji, stvarajući tip mješanog domaćinstva, zapravo koristeći sve moguće načine zarađivanja. Kao tradicionalan muški sezonski posao spominje odlazak muškaraca na siječu drva u Gorski Kotar. Kako nije bilo dovoljno novaca u opticaju, obitelj I.K. je svojom radnom snagom otplaćivala neke usluge (oranje i druge radove koje se obavljaju konjskom zapregom, koju si većina seljaka ne može priuštiti) ili, kako se govorilo, išli su "u težake".

Blizina grada omogućavala je svakodnevnu prodaju mlijeka, sezonskog voća i povrća, ili neke usluge poput pranja rublja (poznate šestinske pralje), održavanja građanskih vrtova i vinograda, cijepanje drva i drugo. Težak život udovice, majke B.B. (1906, Kustošija), koja je ostala sama sa svekrvom i kćerima na malom komadiću zemlje, održavao se zahvaljujući maloj zaradi, iz koje se plaćalo neke nužne poljoprivredne radove (težake koji su prskali vinograd ili orali).

To je bil sav prihod, od krave malo za mlieko, i od toga vina, ak je prodala... Nosila sam i ja na Mali plac i mušterije, po kućama... (još prodavali)..Gdie koje jajce... Babica nas je učila ovak: "Deca, ote visibabe naberete, bumo pušleka složile, bu mama prodala". Jesmo išle. Kak je prošlo su došle đurđice, pak jagode, a deca bi pojela ne znam kuliike jagoda, a mi nisme pojela.

Blizina grada i veća mogućnost da se dođe do novca, makar i u razmjerno malim svotama, vjerojatno može objasniti pojavu da se težački posao plaća, a ne daje u razmjenu.

F.K. (1911, Kašina) ostao je sam s majkom, uslijed čega se morao i vjenčati uz dozvolu, prije punoljetnosti. No, zahvaljujući tome, posjed nije dalje dijeljen, a vlastitim ga je teškim radom uspio i postupno uvećavati. Uspjeh duguje prije svega tome što je rano nabavio volove, a onda ih je zamijenio s konjima, te radio kao kirijaš. Ne birajući, radio je sve što se tražilo: orao i prevezio drvo suseljanima (uglavnom u zamjenu za rad u vlastitom vinogradu, kojega sam nije stigao obrađivati), vozio šljunak za ceste sa Sljemenskih kamenoloma, vozio robu na tržnicu (za seljake) i s nje (za lokalne trgovce), radio za šumariju na prevozu trupaca.

Ja sam ljudima oral s konjima, dovezel krmu, drva, i se, kaj su ljudi mene pomogli svojim rukama. Tak da ni moglo opusteti. (razmjena je bila 1 dan njegovog rada = 100 dinara = 10 težaka, odn. 10 dana rada 1 težaka)...Najviše (zaradio) na kiriji, kaj sam sa strane hranil blašće, to smo iber, da smo kupovali zemlje. Oral, vozil materijal ko je kućicu delal, drva z šume, pa gnoj z gnojščine, sieno mu prevezel. Jedni su plaćali, jedni služili. A preko zime sam bil u šumama, 9 godina, balvane vozil.

Spomenuo je još jednu zanimljivost. Sezonski su im u pomoć dolazile djevojke iz Zagorja, koje su na taj način prikupljale sredstva za miraz.

Glavni tržišni proizvod obitelji R.Z (1919, Gibarac) bile su ovce: godišnje su prodavali oko 100 komada na sajmu u Šidu ili izravno mesarima, koji su dolazili u selo. Kao i u Prigorju, i ovdje susrećemo rad djevojaka, koje u nadnici zarađuju isključivo za svoj miraz (koji je ovdje neusporedivo veći, djevojke gotovo provode mladost u izradi svadbene opreme).

Ujutro se dignoš, počistiš, i na ulici pometeš. Onda sedneš, rad u ruke i radiš. Od malena, čim se rodiš, odma kad dođu vidit, i ako je curica, odmah se donese konci ili eknadla, nek uči...(nadnica) To kad sam završila školu. Tamo su išli i drugi ljudi, da zaradu, da se ponovimo...(zaradu) Nisam morala dat. Dada reko nek si zaradim i kupim, odeću, sve, za šlinganje, heklanje. Ženske uvek izmišljaju nešto. Sad vidi ove, sad one šlinge i ekle.

U nadnici je radila od 12 godina, u vinogradu najvećeg posjednika u kraju. Radilo se od 6-18 sati, a nadnica je iznosila 11-12 din, ili kako su one računale, 1 metar robe (!)

Obitelj T.F. (1921, Štitar) sa 27 jutara zemlje, od čega su 15 bile oranice, živjela je još uvijek u gotovo zaboravljenoj samodostatnosti. Kupovalo se samo najnužnije, iako se moglo zaraditi prodajom stoke (imali su po 15 goveda, 30ak svinja). Zadovoljavalo se starinskim obiljem.

Živilo se od domaće rane, ne birano, samo da je količinski. Tako bilo kod najjačih kuća, inače je siromašnija trepeza.

Oni sami nisu morali tražiti dopunsku zaradu, mogli su je ostvariti prodajom svojih viškova, no zanimljivo je da kad upošljavaju sluge (dječake od 12-13 godina kao čuvare stoke) i nadničare (sezonski poslovi), plaćaju ih djelomice novcem, a drugim djelom u hrani (pšenica i mast) preračunato kroz njihovu novčanu vrijednost. Očito je za njihove manje sretne suseljanke rad značio još uvijek samo hranu i puko preživljavanje.

Otac M.K. (1916, Baške Oštarije) također je imao dodatni prihod: kirijao je između Karlobaga i Gospića. Uglavnom je prevezio vino, a vinom je bio i plaćen. Kasnije je vino prema potrebi mijenjao za brašno i drugu robu.

Imućnija je bila i obitelj L.H. (1926, Gostovače Kosa) koja je unatoč očevoju ranoj smrti, živjela razmjerno dobro na posjedu od preko 20 jutara, uzgajajući krave, koze, ovce za tržište u Gospiću ili Perušiću. Iako ih je bilo premalo za zemlju koju su imali, nadoknađivalo se zahvaljujući još uvijek jakoj povezanosti i međupomoći u obliku razmjene, odnosno zajedničkog rada. U košnju (muški posao) dolazili su im rođaci, a drugo se radilo razmjenom u mobi (krumpir npr.). *Tako smo i kopale, danas kopam ja, sutra ona, tako jedna drugoj, u toj mobi to je išlo veselo, nit se umorilo, ni ništa, a okopalo. A kad si sam onda ništa...Dok sam bila mlada išla sam u brdo čuvat blago. Celog sela. Mi smo išli na osmi dan.*

Kao jedan od devetoro braće, otac M.M. (1922, Oklaj) morao je u svijet. Povukla ga je u Ameriku starija sestra. No, rad u koksari nije bio ono što je moglo zadržati mladića u "novom svijetu" i on se s ušteđevinom vratio kući. Taj mu je novac omogućio da se po očevoj smrti odijeli, ili bolje rečeno, da kupi vlastitu zemlju (od ušteđevine je pomogao mlađem bratu otići u Ameriku), dok je s roditeljima ostao najmlađi brat (čest model, kada su roditelji još mladi, odnosno kada se brak sklapa u ranijoj dobi, radije se ostavlja za nasljednika mladog sina, dok stariji prvo pomažu neko vrijeme na imanju, a time i podizanje mlađe braće, odlazeći kasnije da bi mlađemu prepustili zemlju i brigu o ostarjelim roditeljima. Smjena generacija, također jedan od osjetljivih trenutaka u životu, tako se odgađa do doba prirodnog slabljenja starije generacije i koliko-toliko izbjegavaju mogući sukobi). Očeva braća (kasnije se iz Francuske vratio još jedan) pomažu si u gotovo svim radovima, pa iako odvojeno

stanuju, donekle je zadržana tradicionalna obiteljska razmjena usluga. Osim toga - a to je novi trenutak - otac je povremeno radio u rudniku boksita Promina.

Dobrostojeća obitelj V.A. (1916, Podgora) nije trebala tražiti dodatne prihode u radu izvan poljoprivrede. Zbog raštrkanosti posjeda čak su zapošljavali dvoje stalnih slugu (s ugovorom "na smrt i život"). Muški je trajno boravio sa stokom u planini, dok se sluškinja bavila kućanskim poslovima, što je omogućavalo majci pomagati ocu na ostalim posjedima (za teže, "muške", poslove uzimali su nadničare): vinogradima i maslinicima u primorju, vrtu kod kuće i polju u planini na kojem se sijala pšenica i sadio krumpir. Uz prodaju viškova, još je jedan trenutak važan u životu ove obitelji: očev brat u Trstu. Prema običaju ostavio je dom, ali bez vlastite obitelji, bio je dosta povezan s bratom koji je ostao na očevini, te im značio, ako već ne uvijek financijsku pomoć, a ono barem neki oblik osiguranja. No, znao je pomoći i konkretnoim darovima, pa imaju namještaj iz Trsta, a jednoga od bratovih sinova uzeo je k sebi za trgovca, pa ne čudi da se za njega čuvala najljepša soba u kući (Ovo upućuje i na poseban problem odnosa s braćom koja odlaze, ali radi pomoći koju pružaju, ostvaruju neka prava na posjed. Često je to slučaj s migracijom u Ameriku, a svakako je pitanje koje bi trebalo posebno istražiti).

Istraživanje je ukazalo na izuzetan značaj dopunskih, rijeđe alternativnih zanimanja za održanje seljačkih gospodarstava prve polovice našeg stoljeća. Gotovo sva ispitivana domaćinstva poznavala su neki oblik novčane zarade, bilo proizvodnjom za tržište, uslužnim djelatnostima, dopunskim zanimanjem (sezonski ili obrtnički rad) ili ranim zapošljavanjem u industriji. Najčešće se ovom djelatnošću, ukoliko je bila vezana za povremeno ili duže izbivanje s imanja, bavio samo jedan član (muškarac), dok su drugi zaduženi za održanje poljoprivredne proizvodnje. S druge strane, gotovo u svim slučajevima, pokazalo se kako je unutar sela, između samih seljaka, daleko duže zadržana radna, pa i radno-naturalna razmjena.²¹

Istraživačko pitanje o gospodarskim odnosima upotpunjavano je upitima o standardu: opis kuće u kojoj žive, jela (zanimljivo je da nema više gladi u pravom smislu riječi), odjeće (najočitije prihvaćanje "gradskih", industrijskih proizvoda).

Uključivanje sela u gradsku privredu pratile su i postupne promjene u načinu ponašanja i običajima, npr. za stolom (koje Elias uzima kao jedno od glavnih pokazatelja "civilizacije"), zatim uključivanje u rad raznih društava (na našem uzorku pretežno su to ipak crkvena i to samo do vjenčanja i ozbiljnijih obaveza), čitanje knjiga i praćenje tiska još je razmjerno slabo, ali postupno se uspostavlja mreža obavještavanja, te interes za politička zbivanja (redovno odlaze na glasovanje i to za HSS).

Zaključak

Metoda usmene povijesti potvrđuje se sve više kao uspješno pomagalo povjesničarima 20. stoljeća, posebice pri istraživanjima života nižih društvenih slojeva, privatnog života, osjećaja i mentaliteta. Dopunjena istraživanjima "tvrdih", arhivskih izvora, pomaže nam stvoriti potpuniju sliku o ne tako davnom, ali ipak nepoznatom vremenu. Na primjeru istraživanja seljačke obitelji u Hrvatskoj 1918-1960. pokazali smo kako se ovom metodom mogu dobiti rezultati od kojih neki ilustriraju, a neki dopunjuju kvantitativnu povijest, dok dio ulazi u složeno područje kvalitativnih istraživanja.

²¹ Konstantinović - Čulinović, 1986-87.

Zbog nužnog skraćivanja ovdje je predstavljeno samo nekoliko problema. Razmatrajući ustrojstvo seljačke obitelji, pokazali smo visoku zastupljenost složene obitelji, te njezin dinamičan karakter. Upozorili smo i na pojavu modernog načina regulacije obitelji: svjesnog planiranja broja djece, čija pojava već za života prve generacije kazivača, ukazuje na ključne promijene tijekom 30-ih i 40-ih godina našeg stoljeća. Kontinuiranje složene obitelji i mješovita poljoprivredno-radnička domaćinstva, pogodovala su zadržavanju tradicionalnih odnosa i poštivanja autoriteta starijih, dok je promjena načela nasljeđivanja odrazila korijenite promjene u gospodarstvu do tada seljačkoga društva.

Literatura

- BOTZ, Gerhard, Oral History - Wert, Probleme, Moeglichkeiten der Muendlichen Geschichte, u: G.Botz, J.Weidenholzer, *Muendliche Geschichte und Arbeiterbewegung*, Wien,Koeln, 1984.
- BUDAK, Neven, Suvremena austrijska socijalna historija, *Historijski zbornik*, XXXIX(1)/1986, 263-270.
- CZAP, Peter Jr., "A large family: the peasant's greatest wealth": Serf household in Mishino, Russia, 1814-1858, u: R.Wall, J.Robin, P.Laslett, *Family forms in historic Europe*, Cambridge 1983, 105-151.
- ČULINOVIĆ-KONSTANTINOVIC, Vesna, Zadržana i nuklearna porodica sjeverne Hrvatske, *Sociologija sela*, XII/1974, br. 43, 101-114.
- ***, Tradicijski oblici kooperacija, utjecaji migracija i običajnih normi, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, XXIII-XXIV/1986-87, 241-256.
- EHALT, Hubert Ch. (ur.), *Geschichte von Unten. Fragestellungen, Methoden und Projekte einer Geschichte des Alltags*, Wien, Koeln 1984.
- ELDER, Glen H., Families and lives: some developments in life-course studies, *Journal of Family History*, Vol. 12, 1987, 179-199.
- GAUNT, David, Household Typology: Problems, Methods, Results, u: Sune Akerman (ur.), *Social and Economic Studies in Historical Demography in the Baltic Area*, Odense 1978.
- GELO, Jakov, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981.*, Zagreb 1987.
- GROSS, Mirjana, *Suvremena historiografija*, Zagreb 1996.
- LASLETT, Peter, WALL, Richard, *Household nad Family in Past Time*, Cambridge, New York 1972.
- ***, et al., *Family Forms in Historic Europe*, Cambridge, New York 1983.
- ***, The character of familial history, its limitations and the conditions for its proper pursuit, *Journal of Family History*, Vol. 12, 1987, 263-284.
- LOEFGREN, Orvar, Peasant Ecotypes: Problems in the Comparative Study of Ecological Adaptation, *Ethnologia Scandinavica*, 1976, 100-115.
- MITTERAUER, Michael, SIEDER, Reinhard, *Vom Patriarchat zur Partnerschaft. Zum Strukturwandel der Familie*, Muenchen, 1991 (4.izd.; 1.izd. 1976)
- MITTERAUER, Michael, *Historisch-anthropologische Familienforschung*, Wien, Koeln, 1990.
- ***, Peasant and non-peasant family forms in relation to the physical environment and the local economy, *Journal of Family History*, Vol. 17, 1992, 139-159.
- ***, *A History of Youth*, Cambridge Mass., 1993 (1.izd. na njemačkom, 1986)
- ***, "Ja u povijesti...povijest u Ja". Popularna autobiografika i obrazovni rad, *Otium*, 2 (1-2), 1994, 36-47.
- ORTMAYR, Norbert, Beim Bauern im Dienst, u: H.Ch. Ehalt, *Geschichte von Unten*, Wien, Koeln, 1984, 95-142.
- PAVLICEVIĆ, Dragutin, *Hrvatske kućne zadruge I*, Zagreb 1989.

- REAY, Barry, Kinship and the neighborhood on nineteenth-century rural England: The myth of the autonomous nuclear family, *Journal of Family History*, Vol. 21, 1996, 87-104.
- SIEDER, Reinhard, Zur Theoriebeduerftigkeit der neuen Alltagsgeschichte, u: Nagl-Docekal, Herta, Wimmer, Franz, *Neue Ansaetze in der Geschichtswissenschaft*, Wien 1984.
- SREMEC, Nada, Nismo mi krive, Zagreb 1940.
- THOMPSON, Paul, *The Voice of the Past. Oral History*, Oxford, New York, 1988 (1.izd. 1978)
- WAPPELSHAMMER, Elisabeth, WEBER, Theresa, *Auch Lebensgeschichte ist Geschichte*, Wien 1985.

Summary

The Peasant Family in Croatia 1918-1960. The Oral History Method

The oral history method is very useful for research into 20th century history, especially the history of the lower classes. Supplemented with archive research, it gives a more complete picture of a not so distant, but nevertheless unknown time.

The author used the oral history method to research the peasant family in Croatia in 1918-1960, sometimes illuminating, sometimes supplementing quantitative history. She analyzed changes in family regulation, the introduction of child planning. In part-time households traditional family relations were retained and the authority of older members honoured. Changes in the principles of inheritance reflected deep changes in the economy of what had earlier been a peasant society.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

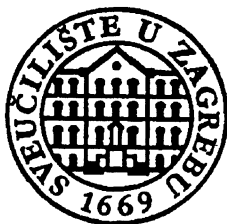
ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY

INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

29

ZAGREB

1996.

Izdavač: **ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU**

REDAKCIJA:

Branka BOBAN, Neven BUDAK, Mirjana GROSS, Franko MIROŠEVIĆ,
Štefica POPOVIĆ, Nikša STANČIĆ, Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN

UREDNIČKI KOLEGIJ:

Ivo GOLDSTEIN, Dragutin PAVLIČEVIĆ, Mario STRECHA

IZVRŠNI UREDNIK:

Mario STRECHA

Adresa uredništva: Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet
Zagreb, Ivana Lučića 3

tel.: 385 (0)1 6120 150 fax: 385 (0)1 6156 879
385 (0)1 6170 685

Časopis izlazi jednom godišnje. Izdavanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis "Radovi" oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Ministarstvu znanosti i tehnologije Republike Hrvatske pod br. UP-547/2-84-1984.

ZA IZDAVAČA:
Stipe BOTICA

DESIGN NASLOVNICE:
Iva MAKVIĆ

**PRIJEVOD SAŽETAKA NA
ENGLISKI JEZIK:**
Nikolina JOVANOVIĆ

PRIPREMA ZA TISAK:
Hrvoje STANČIĆ

TISAK:
KRATIS
Vrapčanska 15, Zagreb

Tiskanje završeno u veljači 1997. godine